

УДК 347.72.032

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.36>

ПРИРОДНО-ПРАВОВИЙ ТА ПОЗИТИВІСТСЬКИЙ ТИП ПРАВОРОЗУМІННЯ ПРИ РОЗКРИТТІ КАТЕГОРІЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ УЧАСНИКІВ РИНКІВ КАПІТАЛУ

Геник О.Р.,

здобувач кафедри цивільного права та цивільного процесу

Прикарпатського національного університету

ім. Василя Стефаника

ORCID: 0009-0009-9252-8681

Геник О.Р. Природно-правовий та позитивістський тип праворозуміння при розкритті категорії правосуб'єктності професійних учасників ринків капіталу.

Дана стаття ставить за свою мету проаналізувати основні філософські концепти які застосовуються в осмисленні правової категорії правосуб'єктності та провести описове дослідження сформованих понять щодо даної категорії які переважають у вітчизняній науці. Автор статті обґрунтовує позицію за якою в основі підходів до теоретико-правових напрацювань категорії універсальної правосуб'єктності юридичних осіб має лежати природно-правовий тип праворозуміння. При цьому в статті проводиться аналіз підходів до розуміння правової категорії правосуб'єктності вітчизняних авторів та відповідні підходи співставляються з підходами що панують в країнах Заходу. В подальшому автор намагається обґрунтувати доцільність виокремлення виключної правосуб'єктності зважаючи на позитивістський підхід який закладається в основу при конструюванні моделі виключного виду правосуб'єктності професійних учасників ринків капіталу. На нашу думку, встановлення виключної правосуб'єктності юридичних осіб є обмеженням з боку держави їх універсальної правоздатності, як здатності бути учасниками певних цивільно-правових відносин зважаючи на суспільну важливість виду діяльності яку здійснюють відповідні суб'єкти. Адже саме від належного функціонування ринків капіталу залежить фінансова стабільність країни. Ринки капіталу, на рівні з товарними ринками, безпосередньо впливають на формування курсу валют шляхом залучення іноземних інвестицій в економіку країни. Також вони можуть бути каталізатором економічного росту акумулюючи фінансові ресурси населення країни задля створення капіталоемних виробництв з високою доданою вартістю кінцевої продукції. Проте досягнення таких результатів залежить від зваженої політики держави в сфері регулювання діяльності професійних учасників ринків капіталу. Саме з метою обмеження спекулятивної природи таких суб'єктів та забезпечення сталого економічного розвитку здійснюється звуження обсягу їх правоздатності шляхом встановлення прямої вказівки в законі на види діяльності які можуть здійснюватися ними.

Ключові слова: правосуб'єктність, професійні учасники ринків капіталу, виключна правосуб'єктність, правоздатність юридичних осіб, виключна правоздатність, спеціальна правоздатність, універсальна правоздатність, загальна правоздатність, правовий статус юридичної особи, позитивізм, юснатуралізм, природно-правова доктрина.

Henyk O.R. The natural law and positivist approaches to legal understanding in the context of revealing the category of legal personality of professional participants in capital markets.

This article aims to analyze the main philosophical concepts used in understanding the legal category of legal personality and to conduct a descriptive study of the concepts related to this category that prevail in domestic science. The author of the article substantiates the position that the approaches to the theoretical and legal developments of the category of universal legal personality of legal entities should be based on the natural law type of legal understanding. At the same time, the article analyzes domestic authors' approaches to understanding the legal category of legal personality and compares these approaches with those prevailing in Western countries. Furthermore, the author attempts to justify

the expediency of distinguishing exclusive legal personality, given the positivist approach that underlies the construction of the model of the exclusive type of legal personality of professional participants in capital markets. In our opinion, establishing the exclusive legal personality of legal entities is a state-imposed limitation on their universal legal capacity, such as the ability to participate in certain civil-law relations, considering the social importance of the type of activity carried out by these entities. After all, the proper functioning of capital markets is crucial to the financial stability of the country. Capital markets, along with commodity markets, directly influence the formation of exchange rates by attracting foreign investment into the country's economy. They can also act as a catalyst for economic growth by accumulating financial resources from the population to create capital-intensive productions with high value-added end products. However, achieving such results depends on the balanced state policy in the field of regulating the activities of professional participants in capital markets. To limit the speculative nature of such entities and ensure sustainable economic development, the scope of their legal capacity is narrowed by directly specifying in the law the types of activities they are permitted to engage in.

Key words: legal capacity, professional participants in capital markets, exclusive legal capacity, legal capacity of legal entities, exclusive legal capacity, special legal capacity, universal legal capacity, general legal capacity, legal status of a legal entity, positivism, natural law theory, natural law doctrine.

Постановка проблеми. З середини ХХ століття спостерігається поступова еволюція від парадигми цінностей позитивістського підходу до встановлення ідей природно-правового начала в формуванні правових систем континентального типу. З цією еволюцією в типах праворозуміння особа перестає сприйматися в теорії права як своєрідний «підневільний» якому держава дарує права та визначає можливу міру його поведінки. Навпаки, з утвердженням фундаментальних міжнародно-правових актів в сфері прав людини, процес визнання суб'єктності перестає залежати від волі держави. Відтепер держава стає гарантом прав і свобод кожного індивіда: охороняючи їх від протиправних посягань і утверджуючи людино-центричний принцип задля задоволення всіх економічних, соціальних, культурних, політичних та інших потреб учасників правовідносин. В цій парадигмі одним з головних інтересів індивіда постає задоволення своїх економічних потреб. Дану сферу покликано регулювати цивільна та господарська галузі права які оперують відповідним категоріально-понятійним апаратом. В свою чергу одним з головних питань в розрізі регулювання суспільно-правових відносин є встановлення їх суб'єктного складу. За влучним виразом Артикуленка О.В. «перед тим як вступити в цивільно-правові відносини суб'єкт має визначити обсяг того що він може зробити, на це питання й має дати відповідь обсяг його правосуб'єктності.» [1; с. 23] Саме категорія правосуб'єктності надає відповідь на це питання, і від з'ясування її змісту залежить формування чіткого понятійного апарату який стане фундаментом в побудові інклюзивної системи законодавства що сприятиме лібералізації ринків капіталу на теренах України.

Мета дослідження. Комплексне дослідження категорії правосуб'єктності професійних учасників ринків капіталу, обґрунтування виокремлення виключної правосуб'єктності професійних учасників ринків капіталу як певного виду обмеження універсальної правосуб'єктності юридичних осіб зважаючи на важливу роль яку відіграють професійні учасники ринків капіталу в формуванні фінансової системи країни.

Стан опрацювання проблематики. Станом на сьогодні можемо відзначити наявність великої кількості наукового матеріалу який стосується теоретико-правових розробок категорії правосуб'єктності юридичних осіб. Так відповідними напрацюваннями на дисертаційному рівні займалися такі відомі вчені як: Артикуленко О.В., Гарагонич Н.В., Довгерт А.С., Ромовська О.В., Зозуляк О.І., Зеліско А.В., Кузнецова Н.С., Щербина О.В. та інші. Окремих питань правосуб'єктності в контексті корпоративних інвестиційних фондів торкалась Данилюк М.Б.. На монографічному рівні найґрунтовнішою працею останніх років що стосується дослідження категорії правосуб'єктності є робота Січевлюк В.А. «Еволюція категорії правосуб'єктність (теоретико-прикладні засади)». Проте розробка правосуб'єктності професійних учасників ринків капіталу залишається не достатньо розкритою в юридичній науці, а тому потребує подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Правова доктрина радянського періоду на початку ХХ століття стає на позиції цілковитого заперечення категорії правосуб'єктності. Як зазначає Січевлюк В.А. в своїй монографічній праці: «у радянській юридичній науці первинно сформувався той варіант відповіді на питання про статус, зміст та структуру категорії «правова суб'єктність», відповідно

до якого ця категорія не поставала самодостатньою, оскільки визнавалася позбавленою власного змісту та/або такою, що співпадає з іншими категоріями (прим. Автора)» В подальшому, завдяки окремим напрацюванням радянських вчених даний доктринальний підхід був зміщений в сторону позитивістського сприйняття правосуб'єктності як визнаної правопорядком юридичної якості особи як абстрактної можливості бути суб'єктом права.[2; с. 29] Підтвердження даної позиції знаходимо в ЦК УСРСР 1922 року в якому зазначається наступне: «з метою розвитку продуктивних сил країни, УРСР надає цивільну правоздатність (здатність мати цивільні права і обов'язки) всім громадянам, необмеженим у правах по суду». [3; с. 237]

Таким чином радянська правова доктрина зводила природно-правове поняття правової суб'єктності до атрибуту, надання якого ставилося в залежність від волі держави. На нашу думку, даний підхід є суттєвим спрощенням в розумінні правосуб'єктності, ба більше він не відповідає сучасним реаліям та керівним принципам закладеним ЦК України. Саме норми ЦК України ставлять задоволення економічних, соціальних та культурних потреб людини в основу побудови нової розгалуженої правової системи кінцевою метою якої буде сприяння розвитку людського потенціалу через регулювання суспільних відносин в дусі людино-центризму та гуманізму. Такі засадничі принципи цивільного права як свобода договору, свобода підприємницької діяльності не забороненої законом, неприпустимість втручання в сферу особистого життя людини встановлені статтею 3 ЦК України покладають на державу позитивні обов'язки щодо створення механізмів забезпечення прав та інтересів особи у відповідних відносинах. Проте забезпечення юридичних механізмів без чіткого категоріально-понятійного апарату який має стати фундаментом при конструюванні правових норм є завданням, на нашу думку, неможливим. Як слушно зазначає Саймон Дікін: «якби теорія права не послуговувалась юридичними категоріями закон становив би собою ряд розрізаних правил поведінки чия здатність до регулювання суспільних відносин зводилась б до мінімуму»[4; с. 1515]. Тож щоб сформулювати людино-центричну правову систему ми маємо переглянути позитивістський підхід який закладався при конструюванні певних правових категорій.

На сьогоднішній день ми можемо констатувати що при визначенні категорії правосуб'єктності домінуючим є саме позитивістський підхід усталений ще в радянській цивілістичній доктрині. Так, Зозуляк О.І. зазначає що категорію правосуб'єктності слід розглядати як соціально-правову можливість бути учасником цивільно-правових відносин, яка забезпечується та гарантується державою. За словами вченої: «наділення суб'єкта правосуб'єктністю є логічним продовженням того нерозривного зв'язку який існує між державою та особою». [5; с. 10] Характеризуючи зміст категорії правосуб'єктності вчена зазначає наступне: «Правоздатність не можна віднести до природних властивостей особи, адже її зміст і обсяг залежить від характеру діючого законодавства, у ній знаходить свій прояв постійний та нерозривний зв'язок особи та держави».[5; с. 18] Рабінович П.М вказує на те що необхідною передумовою виникнення у людини суб'єктивного юридичного права або юридичного обов'язку є саме державне визнання цього суб'єкта як особи правоздатної. Розвиваючи цю ідею вчений зазначає наступне: «Хоча держава і не «наділяє» людей природними, загально соціальними правами, проте юридична правоздатність і юридична дієздатність виникають у них лише в результаті державного волевиявлення.» [6; с. 83]

Аналізуючи відповідні погляди західних науковців можна прийти до висновку що навколо правової природи категорії правосуб'єктності юридичної особи тривають дискусії. Одні науковці пропонують визнавати елементи пасивної правосуб'єктності за колективними утвореннями, які в легістській системі координат не можуть вважатися учасниками правовідносин. До прикладу Віза Кюркі наводить цікавий прецедент щодо досягнення домовленості влади Нової Зеландії з місцевими племенами річки Уангани щодо неї, як неподільного цілого¹ та визнання особливого зв'язку, який мають корінні племена з даною річкою. Автор зазначає що така домовленість, хоча й досягнута з колективним утворенням яке не має статусу юридичної особи, проте не може бути оскаржена з підстав її недійсності. Так, за цією угодою плем'я отримує в право власності відповідне русло річки Уангани та може представляти свої інтереси щодо відповідного об'єкту перед третіми особами [7; с. 172] Як уже зазначалося легістська школа не розглядає можливості укладення договорів з безсуб'єктними колективними утвореннями, так як вони не володіють атрибутом формального визнання з боку держави, проте з іншого боку юснатуралізм допускає своєрідну «інфляцію» суб'єктного складу правовідносин, що може вплинути на їх юридичну визначеність.

¹ Мається на увазі в плані екосистеми

З іншого боку Тоні Лоусон розглядаючи природу юридичної особи (корпорації) приходять до висновку що вона являється своєрідною «спільнотою» взаємопов'язаною в цілісну структуру що виникає в процесі взаємодії відособлених індивідів. На його думку, передумовою встановлення юридичної особи шляхом державної реєстрації є попереднє існування «спільноти» або здатність до її виникнення.[8; с.383] На перший погляд такий підхід має мало спільного з українським законодавством, проте аналізуючи відповідні положення ЦК України можна дійти до висновку що державній реєстрації юридичної особи має передувати підписання установчих документів та створення відповідних органів такої особи. Так, норма частини 1 статті 87 ЦК України передбачає що для створення юридичної особи її учасники розробляють установчі документи які викладаються письмово і підписуються усіма учасниками. Норма ж частини 1 статті 88 ЦК України містить вимоги до статуту в якому зокрема має бути вказано органи управління товариством, їх компетенція, порядок прийняття ними рішень [9]. Таким чином, при реєстрації юридичної особи можна констатувати сформованість її організаційної структури, наявність в такій структурі волі яка отримує вираження в установчих документах та зрештою існування її як певної окремої та реальної соціальної одиниці. При такому підході державний акт визнання такої особи постає як констатація вже очевидного факту реального соціального буття юридичної особи. Проте такий підхід має і свої хиби, до прикладу, він не може пояснити правової природи товариств однієї особи.

На противагу цій позиції Джон Серль заперечує реальність соціального буття юридичної особи, він виходить з того що реальність є породженням мовленнєвих актів які декларують певну форму об'єкта чи концепції що трактується як соціальний референт, тобто певне усталене уявлення про об'єкт в суспільстві. Соціальна реальність, на думку вченого, конститується через мовні атрибуції які не обов'язково мають мати матеріальне підґрунтя [4; с. 1508]. Уточнюючи позицію вченого можемо навести приклад верховенства права яке є лишень атрибуцією соціально сприйнятої концепції відображення уявлення про справедливість у праві. За концепцією вченого юридична особа існує відокремленою від волі її творців і її існування не обумовлюється наявністю реального матеріального базису. Даний підхід може бути прийнятним при з'ясуванні правової природи товариств однієї особи, проте коли ми говоримо про юридичні особи як про об'єднання осіб важко погодитися з тим що такі утворення існують лишень як атрибути в свідомості учасників соціуму.

Варто зазначити що в розумінні різних підходів до сприйняття природи правосуб'єктності юридичної особи і лежить ключ до побудови конструкції норм що визначають відповідний обсяг даної категорії. В західній літературі розрізняють три основних підходи до розуміння сутності юридичної особи: перший полягає в сприйнятті юридичної особи як певної юридичної фікції створеною державою (теорія концесії), другий визначає юридичних осіб як таких що зазвичай створюються окремими особами і об'єднуються їхньою спільною волею (теорія учасників) і третій який полягає в сприйнятті юридичної особи як окремого інституційного організму (інституційна теорія). Так Віза Кюркі зазначає що в теорії фікції відповідний обсяг прав юридичної особи визначається державою і саме держава має право його обмежити [7; с. 156]. Адже якщо ми закладаємо в основу свого світобачення сприйняття юридичної особи як певної правової фікції чи абстракції то і говорити про природно-правовий підхід у формуванні правосуб'єктності юридичної особи не доводиться: штучне утворення не може мати природних і невід'ємних прав. Проте ми частково не погоджуємось з постулатами теорії фікції вважаючи що є достатні підстави для ствердження що юридична особа є певним соціальним та колективним утворенням породженим волею людини з метою задоволення її економічних, культурних чи політичних інтересів. Під час створення нової юридичної особи волі окремих людей об'єднуються для досягнення спільної мети яка і полягає в задоволенні певних інтересів колективу. Теорія фікції ж розглядає юридичну особу як певне ідеалістичне утворення сформоване когнітивними здібностями людського розуму до абстракцій, проте зрештою цей підхід можна застосовувати до всіх правових категорій.

В контексті розкриття даної теми також важливо виокремити дискусію що піднімається навколо питання доцільності виділення загальної та спеціальної правоздатності юридичних осіб. Радянська цивілістична доктрина стояла на позиціях які визнавали за юридичною особою виключно спеціальну правоздатність. Так, стаття 26 ЦК УСРСР 1966 року закріплювала правило за яким юридична особа наділялася правоздатністю, яка відповідала цілям її діяльності [5; с. 15]. На відміну від радянської правової доктрини в статті 91 ЦК України закріплено вітчизняний доктринальний погляд що визнає за юридичними особами універсальну правоздатність. Проте деякі вче-

ні висловлюють сумніви в доцільності виокремлення загальної (універсальної) правоздатності юридичних осіб. До прикладу Чалий Ю.І. досліджуючи окремі проблемні аспекти даної категорії зауважує, що в законодавстві України міститься велика кількість винятків які вказують на недоцільність визначення обсягу правових можливостей юридичної особи через виокремлення спеціальної та загальної правоздатності. Такими винятками є: банківська діяльність, страхування, діяльність кредитних спілок, тощо [10; с. 152-153]. Проте наведені приклади було б доцільніше віднести до виключної правоздатності юридичних осіб, доцільність виділення якої було обґрунтовано на доктринальному рівні Зозуляк О.І. В своєму дослідженні науковець виходить з того що для виключної правоздатності визначальним являється предмет діяльності юридичної особи, а не її мета, як це має місце у випадку з загальною та спеціальною правоздатністю. При цьому законодавець визнаючи за юридичними особами виключну правоздатність робить це шляхом або прямої заборони на суміщення такого виду діяльності з іншими, або ж наводючи конкретний перелік видів діяльності якими заборонено займатися.[5; с. 23-24]

Як слушно зазначає В.Д. Примак реалізація цивільної правоздатності юридичної особи, як і здійснення будь-якого цивільного права, підлягає певним обмеженням, оскільки рамки здійснення свободи волі кожного учасника цивільних відносин завжди обмежені правами інших суб'єктів [11; с. 69]. До прикладу заборона страховикам здійснювати будь-які види діяльності крім страхування передбачена частиною 6 статті 3 ЗУ «Про страхування» слугує публічному інтересу недопущення розмиття статутного капіталу страховика та забезпечення прав страхувальників [12]. Встановлення виключної правоздатності в даному випадку є саме тим необхідним позитивістським підходом без якого неможливо забезпечити сталий економічний розвиток у мінливій фінансовій системі.

Більше того ми вважаємо що в контексті даної дискусії більш виправдано обговорювати доцільність виокремлення саме спеціальної правоздатності. Як слушно зазначає В.В. Кочин виокремлення універсальної правоздатності є необхідним, оскільки саме вона є внутрішньою якісною характеристикою учасника правових відносин, обмеження ж правоздатності особи може бути наслідком лише публічного впливу на цивільні відносини [13; с. 49]. Говорячи про універсальну правоздатність як внутрішню якісну характеристику особи ми тим самим визнаємо за юридичною особою, як реальним суб'єктом, набір певних невід'ємних їй прав які й покладаються в основу визнання її універсальної правоздатності. При цьому будь-які обмеження правоздатності юридичної особи можуть розглядатися тільки через призму суспільної необхідності. Саме обмеження обсягу правоздатності юридичних осіб відбувається через встановлення законодавцем прямої вказівки в законі щодо видів діяльності які можуть провадити відповідні особи.

Висновки. На основі викладеного можна дійти до висновку що ні в українській правовій доктрині, ні в західній немає єдиного розуміння природи юридичної особи та категорії правосуб'єктності. Основна дискусія ведеться навколо сприйняття юридичної особи як реального соціального актора чи як фікції атрибутованій в соціальних уявленнях. Обидва підходи не можуть належним чином охопити всі прояви буття юридичної особи, оскільки вона може виступати у вигляді правової фікції коли ми ведемо мову про товариства однієї людини та реального соціального актора у вигляді об'єднання осіб. Проте автор все ж таки схильний надавати перевагу підходу за яким юридична особа прирівнюється до реального соціального суб'єкта. По-перше, це впливає з норм чинного законодавства в яких правоздатність юридичної особи прирівнюється до правоздатності людини. По-друге, уявлення про фіктивність юридичної особи не допускає наявності в неї універсальних невідчужуваних прав, що допускає надто широку свободу розсуду держави в регулюванні питання правового статусу юридичної особи через звуження змісту її правосуб'єктності. Ми вважаємо що держава може звужувати обсяг правоздатності окремих суб'єктів за допомогою визначення конкретних видів діяльності які вони можуть провадити, проте головним критерієм при обмеженні їх правоздатності має виступати дотримання балансу між приватними інтересами юридичної особи, як економічного агента, та інтересами суспільства. В даному випадку ми ведемо мову про виключний вид правоздатності притаманний професійним учасникам ринків капіталу. На нашу думку, покладення надмірно сурових обмежень щодо видів діяльності даних учасників може охолоджувати фінансові ринки тим самим уповільнюючи темпи економічного росту, з іншого боку, надмірно широкий обсяг правоздатності таких осіб сприяв би спекулятивному характеру їх діяльності наслідки чого ми могли спостерігати під час останньої великої фінансової кризи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Артикуленко О.В. Правосуб'єктність юридичної особи: дис. канд. юр. наук: 12.00.03. Харків, 2019. 238 с.
2. Січевлюк В.А. Еволюція категорії «правова суб'єктність» (теоретико-прикладні засади): монографія. Київ: Юридична думка, 2020. 462 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Київ: Атіка, 2005. 560 с.
4. Seamon D. Tony Lawson's Theory of the Corporation: Towards a Social Ontology of Law. *Cambridge journal of Economics*. 2017. № 41. С. 1505–1523.
5. Зозуляк О.І. Договір як правова форма реалізації цивільної правосуб'єктності юридичних осіб : дис. канд. юр. наук : 12.00.03. Київ, 2010. 153 с.
6. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Львів: Край, 2007. 192 с. (9-е зі змінами і доповненнями).
7. Visa K. A.J. *Collectivities as Legal Persons. A Theory of Legal Personhood*. Oxford: Oxford University Press, 2019. S. 155–174.
8. Lawson T. Comparing Conceptions of Social Ontology: Emergent Social Entities and/or Institutional Facts? *Journal for the Theory of Social Behaviour*. 2016. № 46. С. 359–399.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
10. Юрій І.Ч. Правосуб'єктність юридичних осіб: окремі проблемні аспекти. *Право і безпека*. 2021. № 83. С. 149–155.
11. Примак В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : дис. канд. юр. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 209 с.
12. Закон України «Про страхування» від 18.11.2021 р. № 1909-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text>.
13. Володимир В.В. Аналіз правочиноздатності у системі елементів цивільної правосуб'єктності юридичної особи. *Юридична Україна*. 2013. № 9. С. 48–51.